

УДК 343.2

Чебот арьова Г.В.

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ

Стаття присвячена розробки загальнотеоретичних положень вчення про об'єктивну сторону злочину, звертається увага на системні зв'язки об'єктивної сторони злочину з іншими елементами складу злочину, пропонується авторське визначення об'єктивної сторони злочину.

Ключові слова: злочин, об'єктивна сторона, система, суб'єктивна оцінка.

Не потребує додаткової аргументації теза, що навколишній світ людина здатна змінювати лише своєю діяльністю, а впливати на суспільні відносини – соціально значимою поведінкою. Поза такою поведінкою неможливе й злочинне посягання на об'єкти, що охороняються кримінальним законом. Однак, оцінка дій (бездіяльності) особи як злочину залежить від наявності в них певних передбачених законом ознак, притаманних безпосередньо акції діяльності суб'єкта та зовнішнім умовам її протікання. У складі злочину ці ознаки охоплюються таким елементом, як об'єктивна сторона.

Актуальність розробки наукою кримінального права проблем об'єктивної сторони злочину (загальнотеоретичних та тих, що стосуються кримінально-правової характеристики конкретних видів злочинів) обумовлюється її роллю зовнішнього вираження кримінально протиправної поведінки, елементу складу злочину, критерію відмежування одного злочину від іншого й злочинного діяння від незлочинного.

Зазначений елемент складу злочину описано вітчизняною кримінально-правовою наукою досить детально. Зокрема, його дослідження здійснювалися в роботах М. Ковальова, В. Кудрявцева, Н. Кузнецової, Г. Тімейка, А. Тер-Акопова, В. Малініна та О. Парфенова, М. Панова, Н. Ярмиш та ін. Однак, увага науковців, приділена цьому елементу складу злочину не усуває, тим не менш, необхідності продовжити дослідження загальнотеоретичних положень вчення про об'єктивну сторону злочину. Зокрема, це стосується визначення її загального поняття.

Відмінності між існуючими дефініціями об'єктивної сторони злочину полягають, перш за все, в ступені конкретизації авторами її змісту, а також в обсязі відображення її ознак. У сучасній літературі одним з найбільш розгорнутих та деталізованих є визначення, запропоноване Л.Гаухманом: це сукупність зовнішніх, об'єктивних, соціально значимих, таких, що виражають суспільну небезпечність та її ступінь, суттєвих, типових для даного виду злочинів ознак, передбачених кримінальним законом і – при бланкетності диспозиції статті Особливої частини КК – в інших законах та (або) інших нормативних правових актах, які характеризують злочин як закінчений та вчинений виконавцем (виконавцями) [1, с. 90]. На жаль, наведене визначення є досить громіздким, а тому незручним для вживання. Окрім того, тавтологічною в ньому виглядає ознака «об'єктивність».

Хоча й вірними по суті, однак досить абстрактними виглядають визначення об'єктивної сторони як характеристики кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного діяння [2, с. 131], сукупності юридично значущих ознак, що характеризують зовнішню сторону злочинного діяння [3, с. 145]. В інших, формулюваннях змістовна характеристика об'єктивної сторони поєднується з її предметним наповненням, що робить їх більш конкретними. Однак, при цьому не всі запропоновані дефініції мають достатню універсальність. Так, визначення, сформульоване Г.Тімейком, який пише, що «об'єктивна сторона злочину є зовнішнім актом злочинного діяння, що протікає в певних умовах місця, часу й обстановки» [4, с. 6], придатне лише для формальних складів злочинів. Незавершеною виглядає й думка П. Гришаєва: об'єктивна сторона складається із суспільно небезпечного діяння, що завдає або здатне завдати істотну шкоду суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, а також з умов та обставин завдання такої шкоди [5, с. 5]. У цьому випадку вказано лише деякі (однак, не всі) ознаки, притаманні об'єктивній стороні злочину.

Відзначені недоліки відсутні у формулюваннях, які містять детальніші переліки ознак, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину. Так, П.Фріс пише про неї як про «сукупність ознак, які визначають зовнішню сторону злочину і характеризують суспільно небезпечне діяння (дію або бездіяльність), його шкідливі наслідки та причинний зв'язок між діянням та наслідками, який обумовив настання останніх, а також місце, час, обстановку, спосіб, стан, знаряддя та засоби вчинення злочину» [6, с. 80-81]. Перелік ознак об'єктивної сторони тут є навіть дещо надмірним: науковець вводить до нього «стан вчинення злочину», що, по суті, дублює ознаки обстановки та часу. Найточнішим виглядає визначення М.Панова, який вказує, що об'єктивною стороною злочину є «зовнішня сторона (зовнішнє вираження) злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину» [7, с. 117].

Отже, варіантів визначень поняття об'єктивної сторони у фаховій літературі не бракує. Однак, сама по собі їх істотна кількість та різноманіття не означає, на нашу думку, що питання є остаточно вирішеним. Необхідно враховувати, що кожне поняття – це певна система знань, а тому розвиток відповідного поняття означає поглиблення знань про предмет або явище, що ним позначається.

Недоліком багатьох доктринальних визначень об'єктивної сторони злочину, як на нашу думку, є ігнорування тієї обставини, що вона є не окремою, ізольованою кримінально-правовою категорією, а елементом, який належить складу злочину нарівні з іншими його елементами. При цьому склад злочину – не просто сума чи сукупність розрізнених ознак, а система, яка характеризується органічною єдністю компонентів. Як слушно зауважує Ю. Ляпунов, кожен з елементів й ознак складу злочину, що утворюють його зміст, в реальній дійсності не існує сам по собі, а, згідно з основним постулатом теорії соціальних систем, перебуває в тісному взаємозв'язку, взаємодії й взаємообумовленості з іншими системними елементами та ознаками соціально-правової системи, якою є для кримінального права склад злочину. Випадіння з системи будь-якого системоутворюючого елемента знищує або повністю видозмінює її [8, с. 48]. Таким чином, об'єктивною стороною складу злочину зовнішні характеристики

суспільно небезпечної поведінки особи можуть бути визнані лише за наявності інші його істотних компонентів. У цьому зв'язку вірно, як на нашу думку, деякими авторами у визначеннях об'єктивної сторони підкреслюється, що її характеризують не всі фактично присутні зовнішні елементи злочинної поведінки, а лише такі, що відображають посягання на певний об'єкт, що охороняється кримінальним законом: «зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний законом об'єкт, яким цьому об'єкту заподіюється шкода або створюється загроза її заподіяння» [9, с. 14], «сукупність передбачених законом ознак, які характеризують зовнішній вияв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні чинники, з якими пов'язане це діяння» [10, с. 80]. У ґрунтовній характеристиці об'єктивної сторони, здійсненій В.Кудрявцевим, її визначено як процес суспільно небезпечного й протиправного посягання на інтереси, що охороняються кримінальним законом, що розглядається з його об'єктивного боку, з точки зору послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта та закінчуються настанням злочинного результату [11, с. 9]. Як бачимо, в цьому випадку до поняття об'єктивної сторони введено вказівки не лише на об'єкт посягання, а й на суб'єкта злочину. Таким чином показано системні зв'язки між різними елементами складу злочину.

На нашу думку, у загальному визначенні об'єктивної сторони злочину доцільно відображати обумовленість визнання нею лише таких зовнішніх характеристик злочину, які обмежені певними чинниками суб'єктивного характеру. Іноді можливість використання у формулюваннях об'єктивної сторони суб'єктивних характеристик злочинного діяння категорично заперечується. Так, В. Малінін та О. Парфенов, визнавши, що розділення об'єктивного та суб'єктивного у людській поведінці має умовний характер, тим не менш вважають такий підхід у кримінальному праві виключно важливим. Зазначені автори не вважають за потрібне називати в рамках об'єктивної сторони суб'єктивні ознаки. „Оскільки наука визнає можливим в інтересах практики розділити об'єктивне й суб'єктивне у злочинній поведінці, відносячи діяння до об'єктивної сторони та вивчаючи окремо ставлення до нього злочинця (суб'єктивну сторону), то, безумовно, і всі інші ознаки (наслідки, причинний зв'язок, місце, час, спосіб, засоби, знаряддя і обстановку вчинення злочину) слід відносити до ознак об'єктивної сторони, а психічні процеси, пов'язані із вчиненням злочину (його психологічну складову), розглядати в рамках суб'єктивної сторони як психічне ставлення до вчиненого злочину”, – пишуть вони [12, с. 6]. За визначенням зазначених науковців об'єктивну сторону злочину становить зовнішній акт злочинного діяння (дія чи бездіяльність), вчинене певним способом у конкретних умовах місця, часу й обстановки, іноді з використанням знарядь чи інших засобів, що потягло у матеріальних складах шкідливі наслідки [12, с. 13].

При оцінці наведеної позиції слід погодитись, що «рафінований» підхід до розуміння його об'єктивної сторони, її аналіз у відриві від інших елементів складу злочину є безперечно можливим і зручним для використання з навчальною метою (коли для кращого засвоєння матеріалу навчальної дисципліни „Кримінальне право” увага студента концентрується лише на якомусь одному, окремому елементі складу злочину). Однак, в реальному житті злочин, як і будь-яке інше правопорушення – це завжди певна (соціально аномальна) поведінка людини. Юриспруденція традиційно стоїть на

позиціях, що шляхом правового регулювання суспільство може впливати лише на таку життєдіяльність суб'єкта, яка проявляється зовні [13, с. 93]. При цьому визнається, що без свідомості й волі немає поведінки, вчинку, діяння, а тому й правопорушення [14]. У широкому сенсі поведінка тлумачиться як властива всім живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, яка включає їх рухову активність і орієнтацію відносно цього середовища [15]. Кримінальне право розглядає перш за все не анатомо-фізіологічні аспекти людської діяльності, а її соціальну сторону. Тому більш придатним для правових досліджень є розуміння поведінки соціальною психологією, де вона розглядається як перетворення внутрішнього стану людини стосовно соціально значущих об'єктів, така, що спостерігається зовні, система дій (вчинків) людей, в якій реалізуються внутрішні спонукання [16, с. 67]. Отже, ознакою правопорушення дія чи бездіяльність виступає не як механічні рухи тіла людини (або утримання від певних рухів), а саме як її вчинок. Видатний психолог С. Рубінштейн зазначав: «Акт людської діяльності – це складне утворення, яке... включає психологічні компоненти... Поведінка особи не зводиться до простої сукупності реакцій, воно включає систему більш чи менш свідомих дій чи вчинків. Дія – це свідомий акт діяльності, який спрямовується на об'єкт. Реакція перетворюється на свідому дію в міру того, як формується предметна свідомість. Дія... стає вчинком в міру того, як і відношення дії до діючого суб'єкта, до самого себе і до інших людей як суб'єктам, піднявшись в план свідомості, тобто перетворившись у свідоме відношення, починає регулювати дію. Вчинок відрізняється від дії іншим відношенням до суб'єкта». Таким чином, зовнішній бік поведінки не визначає її однозначно, тому що акт діяльності сам є єдністю зовнішнього й внутрішнього, а не тільки зовнішнім фактом, який лише зовнішнім чином співвідноситься із свідомістю [17, с. 22-23]. Таким чином, згідно з основними положеннями психологічної науки, дія чи бездіяльність особи без врахування їх психологічних компонентів можуть розглядатися не як складний факт поведінки людини – вчинок, а як лише механічну реакцію на зовнішні подразники. Для розуміння злочину та елементів його складу таке розуміння, є, безумовно, непридатним.

Слід звернути увагу, що і в навчальній, і в спеціальній літературі з кримінального права при характеристиці об'єктивної сторони не обходиться без згадування до деяких психологічних (суб'єктивних) елементів. «Наука кримінального права, – писав Г. Тимейко, – виходить із поняття злочинної дії як вольового вчинку. Це означає, що злочинним та кримінально караним може бути визнане лише таке діяння, яке має вольовий характер» [18]. Аналізуючи діяння як ознаку об'єктивної сторони злочину, автори відповідних розділів навчальної літератури неодмінно звертають увагу, що воно повинне бути усвідомлюваним та вольовим актом поведінки [19]. Суб'єктивні чинники використовуються криміналістами й у характеристиках окремих ознак, які відносяться до об'єктивної сторони. Так, В. Кудрявцев вказує, що ланцюг шкідливих наслідків, які настають від злочину, є теоретично нескінченним, але саме суб'єктивна сторона встановлює чіткі межі кримінальної відповідальності. Не можуть каратися в кримінальному порядку наслідки що виходять за межі умислу суб'єкта чи його необережності [11, с. 17]. Досліджуючи спосіб як ознаку, що характеризує об'єктивну сторону злочину, М.Панов пише, що він є певним порядком, методом, послідовністю рухів та прийомів, які застосовуються особою в процесі здійснення суспільно небез-

печного посягання на охоронювані законом суспільні відносини, сполучені з вибіркоvim використанням засобів вчинення злочину [20, с. 44]. Названа тут «вибірковість» є, по суті, суб'єктивною ознакою. Як бачимо, у кримінальному праві зовнішні властивості суспільно небезпечного діяння, які не супроводжуються певним суб'єктивним ставленням до них з боку винного, не розглядаються як такі, що належать до об'єктивної сторони злочину.

З урахуванням викладених міркувань визначення об'єктивної сторони складу злочину може бути запропоноване в такому вигляді: це система передбачених кримінальним законом ознак, які характеризують зовнішній бік посягання особи на суспільні відносини та є предметом її суб'єктивної оцінки. Таке (інтегроване) поняття об'єктивної сторони складу злочину глибше відображає її сутність та більш адекватно характеризує її зміст і межі. Воно дозволяє, по-перше, зафіксувати системні зв'язки між елементами складу злочину, по-друге, виразити її відношення до цих елементів, по-третє, відобразити її реальний зміст, обмежений певним суб'єктивним ставленням особи, що вчиняє злочин, до його зовнішніх ознак.

Список використаних джерел та література:

- 1 Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика [Текст] / Л.Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – 316 с., с. 90.
- 2 Курс советского уголовного права [Текст]: В 5-ти т.: Т. 2.: Часть Общая /Н.С. Лейкина, С.А. Домахин, В.И. Пинчук и др.; Отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. – 671 с., с. 131.
- 3 Уголовное право. Общая часть [Текст]: Учебник / М.И.Ковалев, И.Я.Козаченко, З.А.Незнамова и др.; отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова. – М.: ИНФРА-М – НОРМА. – 1997. – 516 с., с. 145.
- 4 Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления [Текст] / Г.В. Тимейко. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1977. – 215 с., с. 6.
- 5 Советское уголовное право. Часть Общая: В 18-ти вып.: Вып. 7. Объективная сторона преступления / П.И. Гришаев. – М.: ВЮЗИ, 1961. – 47с., с. 5.
- 6 Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина [Текст]: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / П.Л. Фріс. – К.: Атіка, 2004. – 488 с., с. 80-81.
- 7 Кримінальне право України. Загальна частина [Текст]: підручник / Ю.В.Баулін, В.І.Борисов, Л.М.Кривоченко та ін.; За ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 496 с., с. 117.
- 8 Ляпунов Ю. Состав преступления: гносеологический и социально-правовой аспекты [Текст] / Ю. Ляпунов // Уголовное право.– 2005. – № 5. – с. 44-48., с. 48.
- 9 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року [Текст] / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – 1104 с., с. 14.
- 10 Александров Ю.В., Клименко В.А. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст]: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ю.В.Александров, В.А. Клименко. – К.: МАУП, 2004. – 328., с. 80.
- 11 Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления [Текст] / В.Н.Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с., с. 9.
- 12 Малинин В.Б., Парфенов А.Ф. Объективная сторона преступления [Текст] / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб.: Изд-во Юридического института, 2004. – 301 с., С. 6.
- 13 Денисов Ю.А. Общая теория правонарушения и ответственности (социологический и юридический аспекты) [Текст] / Ю.А.Денисов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – 141 с., С. 93.
- 14 Малейн Н. С. Правонарушение: Понятие, причины, ответственность [Текст] / Н.С. Малейн. – М.: Юрид. лит., 1985. – 192 с.

15. 15 Философский энциклопедический словарь [Текст] . – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
16. 16 Социальная психология. Краткий очерк [Текст] / Г.Г.Дилигенский, И.С.Кон, И.Т.Левыкин и др.; под ред. Г.П. Предвечного, Ю.А.Шерковина. – М.: Политиздат, 1975. – 319 с., с. 67.
17. 17 Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии [Текст]/С.Л. Рубинштейн. – СПб: Изд-во «Питер», 2000. – 712 с., с. 22-23.
18. 18 Тимейко Г.В. Общее учение об объективной стороне преступления [Текст] / Г.В. Тимейко. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1977. – 215 с.
19. 19 Кримінальне право України. Загальна частина [Текст]: підручник / Ю.В.Баулін, В.І.Борисов, Л.М.Кривоченко та ін.; За ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 496 с., с. 120.; Александров Ю.В., Клименко В.А. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст]: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ю.В.Александров, В.А. Клименко. – К.: МАУП, 2004. – 328., с. 82.
20. 20 Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность [Текст] / Н.И. Панов. – Х.: Вища школа, 1982. – 161 с., с. 44.

Чеботарева Г.В. Проблеми определения понятия объективной стороны преступления.

В статье рассмотрены общетеоретические положения учения об объективной стороне преступления, обращается внимание на системные связи объективной стороны преступления с другими элементами состава преступления, предлагается авторское определение объективной стороны преступления.

Ключевые слова: состав преступления, объективная сторона.

Chebotareva G.V. The problems in identifying the objective side of a crime.

The article discusses the general theoretical concepts of the theory of objective side of a crime with the focus on the systematic connections of the objective side of the crime and other component elements of a crime. The author offers her own definition of the objective side of a crime.

Key words: crime, objective side, system, subjective evaluation.

Надійшла до редакції 28.04.2009 р.